

RÖVID ÉSZREVÉTELEK
KEMÉNY JÁNOS

ÖNÉLETÍRÁSÁRÓL

S AZ ERDÉLYI TÖRTÉNETIRODALOM EGY-KÉT
KÚTFORRÁSÁRÓL.

HETA

DEÁK FARKAS

R. FAGYÓL.

(Olvastatott a II. osztálynak 1886. jún. 7. tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról
s az erdélyi történetirodalom egy két kút-
forrásáról.

I.

Még csak növendék voltam s csupán fiatal kíváncsiság, talán mulatásvágy ösztönzött, midőn Kemény János életírását nagy ívrét kötetben, szépen másolt kéziratban először olvastam¹⁾, s habár sokat nem értettem belőle, már akkor megtetszett az az elbeszélési módor, az a jól utánzott csalfa közvetlenség, a könnyed előadási rendszer, melyben élettörténetét elmondja és az ő részvételével lefolyt s körülte történő eseményeket tárgyalja, a mely tulajdonságai még most is hatással vannak minden olvasójára, és bárki olvassa e lapokat, méltó elismeréssel, sőt megindulással fog adózni e határozottan nyilatkozó irói tehetség előtt.

Természetes, hogy 1847-ben főkép az elbeszélte ismeretlen események s ezeknek meseszerű bonyodalmai érdekelték; úgy tetszett nekem, mintha sötét erdőben álló, valami rejtélyes palota homályos termeit nyitogatná fel, világosítaná meg s azok ismeretlen képeit, szobrait mutogatná, magyarázná a mult idők tudós bűvésze: gyönyörködtem, el voltam ragadtatva. — Ma már mint kútforrással kell foglalkoznom vele. Akkor ezt a munkát, mely városunkban — Maros-Vásárhelyt — több példányban is megvolt, sokan olvastuk, minden szavára készek valánk esküdni, s magáról az íróról, mint fejedelemről, azt hittük, hogy valami csendes magányban élő öreg bölcs, ki a világeseményeket magasból szem-

¹⁾ Ez a példány néhai Simon János kir. táblai ügyvéd tulajdona volt.

léli, maga bennök részt venni már nem is vágyik, — és hogy azután a politikába csak úgy bele rántották, s úgyszólván, kizavarták az ártatlan tudós, kálvinista patriarchát, a pihenést öhajtó veterán katonát esendes nyugodalmából. Azóta a munka kiegészítve nyomtatásban is megjelent.¹⁾

De a legutóbbi időkben sok tekintetben megváltoztak nézeteim.

Tudjuk, hogy Kemény János emlékiratát csak is az 1657-ik év végétől az 1658-ik év végéig írhatta tatár rabságában, mert a napját ugyan meg nem mondhatni, de 1659. tavaszán már haza szabadult, s többé nem volt ideje írogatni, és a mű az ő életében nem került a nyilvánosság elé, de halála után csakhamar elterjedt s már a XVII. század végén egész Erdélyben ismeretes volt. Megszabadulása után láda fenekére tette, mert az események rohamosan nyomultak előre, más dolgokkal kelle foglalkozni, azután sem ideje nem maradt rá, sem szüksége nem forgott fenn az irodalmi úton való működésnek és a hosszadalmas kapacitálásnak. A munka formailag bevégetlen maradt; I. Rákóczi György haláláig terjed, úgy hogy II. Rákóczi Györgyről egy pár lapon csak néhány sorral emlékszik meg, de ebből is látszik a megvetés, melyet iránta érez. Valószínűleg, mikor szabadulásának órája bekövetkezett, tollát letette, s hihető, hogy művére többé rá sem tekintett, s bizonynyal át sem olvasta. Olvasta azonban az utókor nagy szorgalommal és kegyelettel, — de egyes állításairól s az egésznek irányáról csak napjainkban szerezhettünk bizonyosságot.

Tizenégy évvel ezelőtt, midőn a gróf Csákyak levéltárában egyszerre harminczhat levelét találtam — kiszabadulásától a haláláig terjedő időből (1659—1662. januárig) — ahhoz a Csákyhoz a hit és bizalom, a fisztelelet és szeretet, a ragaszkodás és barátság oly bensőségteljes hangján szerkesztve és sajátkezűleg írva, mely őszintesége felől minden kételyt kizár, mondom ahhoz a Csákyhoz írva, kiről azelőtt csak egy rövid évvel csupán megvetéssel, lenézéssel beszélt:

¹⁾ Kiadta Szalay László 1856-ban. Pest, Heckenast Gusztávnál. »Kemény János emlékirata« cím alatt.

bizony kételkedni kezdtem, hogy melyik tartalmazza az igazságot: az 1658-ik év folytán írott emlékirat, vagy az 1659-ben kelt rokonszenves szép levelek?

I. Rákóczi Györggyel éppen megfordítva járt el, a mint ez kitűnik Bornemisza Pállal 1644-ben folytatott levelezéseiből,¹⁾ s más temérdek egyes adatból. A Rákóczi család levelezései közt gyakran előforduló emlegetésekből az látszik, hogy Kemény János I. Rákóczi Györgyöt mint urát, fejedelmét tisztelte, becsülte, sőt úgy mutatkozik, hogy mint barátja iránt is igazi benső ragaszkodással viseltetik iránta, és őh'az emlékiratban: »Mily törpe, gonosz, fűsvény, önző« — mondja Szilágyi Sándor — ugyanazon Rákóczi ugyanazon Kemény szemében! De Sz. S. természetből adott jó lelkülete szerint ki is akarja menteni Kemény Jánost. »Nem csak a száműzetés sanyarúsága, a hazátlanság keserű kenyere, a tatár rabság igája fedteté el vele mindazt a jót, a mit a Rákócziaktól vett s hagyta meg szívében a jelen keservének fulánkját: de annak tudata, hogy a Rákóczi-ház Erdélyre nézve jövőre is örökre lehetetlené lett, mártatta vele tollát epébe, midőn annak multjáról szólt.« »Minden apparátus nélkül egyedül emlékezetére szorítva senki sem fog csodálkozni, ha adataiban itt-ott tévedett. Hát kevésbbé csodálkozhatunk-e azon, hogy egy oly gyökeres felforgatás után, milyen az 1657-ik évi leveretés (a 10,000 erdélyi magyar rabságba huzolása! D.) s az 1658-ik év volt, — felfogása az eseményekről és viszonyokról homlok-egyenest ellenkezik azzal, mely az események folyama alatt írt leveleiben nyilatkozik?«

»Isten mentsen attól, hogy ez vád akarna lenni Kemény ellen — folytatja Szilágyi. Nem volt sem hízelkedő, sem kétszínű s még kevésbbé szándékos rágalmozó. De emlékirataival ő nem históriát akart írni, hanem elmékedéseit, tanulságait tette papírra a száműzetés unalmaiban a multról a jövőre stb. stb.«

Boldog Isten, hiszen ha a száműzetésben unalmában elmékedéseit, tanulságait tette volna papírra, akkor históriát írt volna; de az igaz, hogy ő nem históriát akart írni, hanem

¹⁾ Közzétette Szilágyi Sándor az 1880-ik évi Tört. Tárbau.

históriát akart csinálni, s írt olyan dolgokat, a mik ferdítések, rágalmozások, s írt eseményeket, melyek soha sem történtek, vagy ha igen, nem úgy, a mint ő írta, s rajzolt egyéneket, jellemeket, melyeken nincs egy igaz vonás. Az erkölcsi világban nincs ezeknek más mentségök, mint a politikai ratió, melynek az az erős meggyőződés az alapja, hogy a hazát, a közérdeket csak ő és csak ily módon tudja megmenteni.

Az én kételyem, mely 14 év előtt támadott, ma már biztos tudássá érlelődött. Hisz mint említém, éppen Szilágyi Sándor tisztelt barátom kutatta fel s adta ki azóta Bornemisza Pállal 1644-ben folytatott és később a tatár fogságból haza intézett levelezéseit Rhédei Ferenczcel, testvérével, keresdi Bethlen Ferenczné Kemény Katával, utasításait erdélyi ügynökeihez; mások is több levelet tettek közzé, épp a legkritikusabb időkben; magamnak is van számos levélmásolatom, több különböző levéltárakból, melyekről nyilvánosan emlékeztem meg a Századok 1873-ik évi folyamában és gróf Csáky István élete című munkám 32. s következő lapjain 1883-ban. Midőn a fejedelmi trónra vezető útjára indult, mily hangzatosan írta Csákynek Medgyesről 1660. november 20-án: »Tudván azért az vulgus és ellenkezőim sokképpen formált híreket solícitálnak, de hogy Kegyelmed az dolgot valósággal értse, igaz sinceritással informálom, s bátran adhat Kegyelmed az hová kívántatik információt ezen képen, úgy mint: Úgy áldjon meg Istenem, hogy sem fejedelemséget magamnak nem horgászok, sem semmi erdélyi egyéb eminentiát, és azokból senkit exturbálni nem intendálok.« Szép szavak, de nem felelnek meg a valóságnak; megmutatta a következés, a múltból pedig, a Krimből küldött számtalan levélből tisztán tudjuk, hogy nemcsak 1660-ban, de már 1658-ban is ugyancsak horgászott a fejedelemség után, mind a töröknél, mind az urak közt, s mind később a német császár és magyar király bécsi udvarában. Sőt lassanként kiderül, hogy ama híres emlékirat is egyik eszköze a horgászásnak, s arra volt számítva, hogy az ország hangulatát a Kemény személye iránt kedvezővé és jóakaróvá tegye. Szükség tehát, hogy e művel kissé bővebben foglalkozzunk, s bármí röviden, egy pár szót az író életéről is szóljunk, kissé közelebb törekedvén az igazsághoz, mint

az ismeretes chablon-szerű munkákban és életrajzokban olvassuk.

Kemény János, Boldizsár fia, ¹⁾ Bükkösön, a magyar-gyermónostori Kemény család egyik ős fészkeben 1607. december hó 11-én született, s előbb házi nevelésben, később Gyulafehérvárott nyilvános iskolai tanításban részesülvén, 1623. augusztus hó 14-én Bethlen Gábor udvari szolgálatába állott, s ott is maradt, mint kedvencz bejáró, a fejedelem élete végéig. Azután Brandenburgi Katalin szolgálatában maradt, mindaddig, míg a fejedelemasszony Erdélyben lakott.

I. Rákóczi György, valamint ennek fia, II. Rákóczi György alatt is élete jobb részét az udvarban, vagy legalább az udvar közelében katonai szolgálatban töltötte. A Rákócziak nagyra becsülték Kemény Jánost, magas hivatalokra emelték s szép jószágadományozásokban részesítették.

Fehérvármegyei főispán volt, s Fogaras vára főkapitánya, később tábornok és fővezér. Az 1657-ik évi végzetljes lengyel hadjárat alkalmával tatárabságba került, honnan — váltságdíjának fele rokonai s jegyese, özvegy Wesselényi Istvánné, született Lónyai Anna által, az országnak is némi segítségével, letétetvén, — haza jött s látszólagos nyugalomba Aranyos-Medgyesre vonult. De nemsokára mint fejedelmi trónkereső lép fel, a fejedelemséget el is nyeri, mert 1661. január hó 1-én a Szász-Régenben tartott országgyűlésen megválasztatik.

Hogy fejedelemségében magát fentarthassa, Leopold császár-király pártfogása alá szegődött, de a német-magyar kormány nem segítette sem kellőleg, sem elegendőleg, s különösen nem lelkiismeretesen. Két főokból:

1. Mert protestáns volt, nagy kálvinista hírében állott, s nem bíztak meg benne. És

2. Mert féltek eszességétől, hadvezéri talentumától és tapasztaltságától, s különösen politikai jártasságától; úgy számítottak, hogy ha »megtollasodik« — mint évekkel azelőtt Esterházy Miklós Rákócziáról mondá — második Bethlen Gábor vagy Rákóczi lesz belőle s még a nyakokra ül.

¹⁾ Lásd a származás rendét Nagy Iván Magy. Orsz. cs. VI. kötet, a hol a Kemény-család faja teljesen szabatos.

Bécsben csak olyan Baresai, Apaffi-féle gyenge fejű embereket óhajtottak az erdélyi trónon látni, s midőn Kemény János uralkodása második évében, 1662. január 23-án Apaffi és török segítsége ellen harczolva a nagyszöllősi csatában elesett, egy cseppet sem bűnkódtak, semmi részvétet sem mutattak, s a böles Montecueuli urat még tán meg se kérdezték, hogy ugyan miért hagyta magára a felséges császár pártfogoltját?

II.

Kemény Jánosról azt beszélték, hogy teste a csatatéren maradt összetiporva, és nem lévén felismerhető, temetetlen maradt, vagy valami közös sírba dobatott. Családi hagyományok szerint azonban, a mint én néhai gróf Bethlen Gábor egykori septemvirtől Keresd várában hallottam, testvére Bethlen Ferenczné a hozzá közel fekvő csataterért felkereste, s a testet fel-találván Keresdre szállította, s ott ünnepélyesen eltemettette. Utódai, hátrahagyott iratai közt, bizonyára még a XVII. században, egy az erdélyi múzeum irattárában még ma is meglevő terjedelmes munkát találtak, melyben élete történetét emlékirat alakjában írta meg tatár rabságában. Tudjuk azonban, hogy e munkán kívül temérdek sok levele maradt fenn a különböző erdélyi és magyarországi levéltárakban, melyek közül már igen sok nyilvánosságra is jutott.

Önéletírása — mint azt Szalay László nevezte — egyike a legérdekesebb magyar emlékiratoknak, s első pillanatra bárkinek is úgy tetszik, hogy egy a világról lemondó, magába vonuló, sok történelmi érzékkel bíró böles őszinte vallomása, de bővebb tanulmányozás után s különösen a fentebb is említett, újabban közzétett adatok segítségével, biztosan észrevehető, hogy az egész munka politikai iránymű, mely hivatva lett volna írójának útját a fejedelemségre egyengetni. Kemény János jól ismerve a hazai viszonyokat, ennek, a lengyel hadjárat teljes bukásának s az országos veszteségek óriási arányainak következtében, s megtudva a fényes porta nézeteit is II. Rákóczi György személye fölől, jól látta, hogy Rákóczi Erdélyben lehetetlenné vált, és ő a maga részére biztosan

számíthatott a fejedelemségre, s jogosan is járhatott utána a különféle úton; mert bizonynyal alkalmasabb ember volt a fejedelmi trónra, mint akár a szelíd Rhédei Ferencz, akár az érzelmes Baresai, akár a közönséges táblabíró Apaffi, s ezt ő maga is érezte, tudta. Így próbálta először azt az utat, a mit részben Baresai is követett, hogy a törökkel, tatárral mint fejedelmet akarta magát hazavitetni a rabságból, de úgy látszik, ez nem sikerült, bár Krimből ő maga írta jó ismerősienek, hogy: »ezekkel én nem bírhatok, ha megmaradnak szándékukban, hogy engemet haza vigyenek a fejedelmi székre.«

De gondolta, jó lesz egy röpirat is, a kisebb nemesség és a nagy közönség tökéletes kapacitálására, mert a Rákóczi névnek még sok a varázsa, s még igen sok a barátja a közrendeknél; tehát a Rákócziakat egy kissé lejjebb kell szállítani, s kissé homályba kell helyezni a nagy közönség szemei előtt.

Másfelől a mindenható kálvinistaságnak kell egy kissé bízlegni, hatalmát teljesen lefoglalni, rokonszenvét megnyerni, s mindent és mindenkit, a ki katolikus, vagy a ki a papismust csak tűrheti is, szépen lerántani, — így született a famósus röpirat. Sok észszel van írva, a közvetlenségnek esalódásig hű látszatával, mintha csak egy egyszerűen szemlélődő krónikás beszélne, nem pedig egy kitanúlt politikus. Néha magával ragadja a valódi irói őszön, szépen s megkapó hűséggel ír közönyös dolgokról, de a hol csak legkisebb alkalom adja elő magát, a főzéltsé soha sem téveszti szeme elől, s főkép személyes eljárásait sok szépítéssel, mindig a cél szem előtt tartásával írja, s megesik gyakran, hogy a valóság rovására.

Látszik, hogy nagy olvasó közönségre számított, azért van beszöve az akkori kor ízlése szerint a sok közbevetett adoma, a bubonás elbeszélések és álmok. És jól látszik, hogy művét sietve írta, melynek átolvasására sem volt ideje, annyi- val kevésbbé letisztáztatására; ezt bizonyítják a be nem végzett mondatok, s a néha fel-felbomló szöfűzés, mert hogy ez nem lehetett styláris gyöngesség, mutatják a legszebben írt lapok, melyek ama fényes irodalmi kor legjobb stylistúra emlékeztetnek, s melyek történetírásunk jelen előbbre haladott korá-

ban is számot tennének. Különösen bámulatos az egész műnek átgondolt, biztos tervezete, mely okvetetlenül megtette volna a nagy közönségnél a kívánt hatást, ha a maga idejében megjelenhetett volna.

Először is előadja, hogy ő mily *jeles családból* származik, a mi igaz is, s ennek akkor még nagyobb értéke volt mint ma. Minden kérkedő kifejezés nélkül, s a szükséges megnyerő, de néha túlzott naivitásokkal van előadva *származása*, születése és gyermekora története, s ezt mily esattanósan zárja be, midőn ő, korának egyik legmíveltebb s legtanultabb fia, azzal végzi, hogy: »bár csak többet tanulhattam volna!» Tizenhat éves korában, mint fejedelmi bejáró, udvari szolgálatba lépván, épp midőn Bethlen Gábor egyik hadjáratára indult, el van beszélve, hogy a fejedelmi tilalom ellenére több ízben mikép csatlakozott a veszélyes helyeken portyázókhoz, a mi valószínű, s igaz is lehetett, de nagy ügyességgel van előtérbe állítva, bizonyosságául annak, hogy az akkor első rangú fővezér már gyermekkorában is mily bátor vitéz volt. Következik Bethlen Gábor jellemzése, kiből az erdélyi fejedelem eszményképét mutatja be. Le van írva, hogy milyennek kell lenni egy fejedelmnek, úgy mint: »eszés, vitéz, kegyelmes, liberális, oconomus, munkában fáradhatatlan, haszontalan dolgokban idejét nem töltő, külső tekintetben oroszlány, conversatiójában nyájas, józan életű; könnyörgésében és az isteni szolgálatban nem külsőképen tettető, de buzgó, az egyházi rendet tiszteletben tartó, tápláló, ekklésiákat építő, segítő, fundáló, minden rendeket promoveáló, az haza fiainak atyjok, magát mérséklő, haragot nem tartó stb. stb., ilyen s egyéb sok virtusokkal felékesített ember vala ő!» (Én is ilyen lennék, ha megválasztanának, gondoltatja minden olvasójával!). És midőn mindezt szépen megírja, a következő lapon magára tér, s azt mondja: e századnak három nagy embere volt, Bethlen Gábor, Pázmány Péter és Esterházy Miklós, kiknek ismeretekben voltam, s köztük nagy dolgokban forogván nevedtem. Mintha mondaná: ezt ma 1658-ban senki sem mondhatja el magáról.

Ugyancsak e helyen Pázmány érseknek oly szavakat ad szájába, melyek a legnagyobb bizodalmat föltételeznék, de a

melyekben nagyon kevés a valószínűség. »Látod, édes öcsém — mondatja Pázmánynyal — nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van most az mi kegyelmes keresztyén császáruk előtt, de csak addig durál az, az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl mindjárt contentusba jutván, gallérink alá pökik a német, akár pap, barát, vagy akár ki legyen.« Jól gondolt, s Erdélyben bizonynyal jól hangzó frázis, akár a Bethlen Gábor, akár a Rákócziak idejében, de mind stylusára, mind tartalmára nézve annyira erdélyi mondás, hogy csak erdélyi ember fejében születethetett. Miként nevezhetné egy Nagyszombatban lakó főpap az ő uralkodóját »a mi kegyelmes keresztyén császáruk-nak.« Míg a török protectió alatt élő erdélyi ember szájában egészen természetes a pogány és keresztyén megkülönböztetés; továbbá a durál, floreal, contentus szavak is nem annyira Pázmány, mint inkább egy akkori erdélyi táblabíró szájába illenek. A mi a szavak értelmét illeti, miért nem írt Pázmány ilyet Bethlennek, I. Rákóczinak? Mennyi keserűséget hárfított volna el? Vagy miért nem mondotta ezt meg Kemény János kedves fejedelmeinek Bethlennek, Rákóczinak? Mert ha megmondta volna, legalább egy sor visszhangját találnók hátrahagyott irataikban. Mikor mondhatta e szókat Pázmány? Kemény 1629-ben találkozott vele először november hó 2-ik felében, mikor kiküldötték volt, hogy a császárnak Bethlen Gábor halálát jelentse; ekkor igaz, hogy háromszor volt Pázmánynál, s ekkor járhatta köztök az öcsém czímezés, de ekkor ugyan semmiféle nagy magyar fejedelem sem durált, sem florealt Erdélyben, s mégis csak bajos elhinni, hogy Pázmány csupán Bethlenről nyilatkozzék ilyformán; a későbbi időkben pedig Kemény és Pázmány már túl voltak az öcsémező tituluson. De akármikor mondta volna e szavakat Pázmány, miért kellett e fontos nyilatkozatnak 30 évig a Kemény tollában pihenni? s e miatt a nyilvánosságnak és a magyar történetírásnak kétszáz esztendeig várakozni, hogy e híres mondatnak tudomására jusson, holott e szép, az állapotokat eléggé jellemző mondás legértékesebb lett volna állítólagos születése idejében. Valóban nem tudom elhinni, hogy a híres főpap minden jó magyarsága mellett is így nyilatkozott volna.

Mindebben egy kis maga-nagyzolás, hogy úgy mondjam, alkalmi dícselkedés van.

Nem is kell szólanom arról, hogy e művében Kemény János, a mint ma Erdélyben mondani szokták, vastag kálvinista. És különösen a római katolikusságot, mint tévelygést, sőt bünt tünteti fel. Egyikről szánakozva írja, másíkról lenézéssel említi, hogy pápista. Egy katolikus ember atyját azzal dícséri, hogy evangélikus volt. És mindezt főleg a nagy közönség megnyerése végett, mert abban az időben Bethlen Gábor, s különösen a két Rákóczi kormányzása alatt egész az Apaffi uralkodás hanyatlásáig ilyen volt a közszellem. Önmagára vonatkozólag mentegetőzik, hogy első felesége — Kállai Zsuzsanna — római katolikus volt, s mindenkit óva int az efféle vegyes házasságtól. Elmeséli, hogy a barátot megtérítette, kálvinista pappá tette, s hogy az egyik trónkövetelőnek, Csáky Istvánnak, szemébe mondta: »abból ugyan semmi sem lesz, mert az úr pápista!« Természetes, hogy Kemény János Csáky ellen más oldalról is kemény támadásokat intéz, s magát úgy mutatja be, mint a Brandenburgi Katalin romlott korában egyedül önzetlen, tiszta jellemet, kinek főképp köszönhető, hogy Katalin erkölestelen kormányától és Csáky rettenetes katolikus kormányzóságától Erdély megszabadult. Bethlen Gábor halálától kezdve I. Rákóczi György uralkodása megszilárdulásáig (160. laptól a 235-ig) a fordítások egész sorozatával találkozunk.¹⁾ Pedig később fejedelem korában — épp az egykor gyűlöltnek állított Csáky Istvánnal folytatott bizalmas levelezéséből láthatólag — Kemény János a politikai és gyakorlati életben a világegyetem sem volt oly türelmetlen protestáns, s a császárhoz intézett felírataiban még a jezsuita renddel szemben is egészen más ember, mint a nagy közönség meghódítására szánt röpiratában. Midőn művében a Rákócziak korához érkezik, itt még világosabban lépnek előtérbe a röpirat céljai. Első Rákóczi Györgyről sokat beszél, de el is mond mindent, a mivel csak egy fejedelmet népszerűtlenné lehet tenni,

¹⁾ Ezeket részletesen kimutattam: *Gróf Csáky István életrajza* című művemben.

t. i. hogy: gyanakodó, kapzsi, félénk, erőszakos, háládatlan volt, stb. stb. A mit az ellerpárti krónikások és történetírók szétszórta itt-ott csak felemlegették Rákóczi ellen, az e műben mind együtt található, mert a pamphlet egyik főcélja volt a még mindig esábitó varázsszal bíró Rákóczi név rokonszenveségének teljes megsemmisítése.

Hát még II. Rákóczi Györgyöt mily léha szellemű, sivár és tanácsstalan embernek festi, mintha nem is lett volna tíz évig ura és fejedelme. Ő pedig mintha nem is lett volna, mind az apának, mind a fiának egész életében valóságos belső titkos tanácsosa.

Az egész műben úgy tünteti fel magát Kemény János, mint a kit a végzet az erdélyi fejedelemségre jelölt. Már bejáró ifjú korában *megálmodta*, hogy fejedelem lesz. I. Rákóczi György már politikailag üldözte, írja hosszasan a Zólyomival való összeköttetésben; a Cserényi György-féle ügy, s több hasonló mind arra való, hogy ő mily előkelő szerepet játszott már ifjabb korában. A rossz hírű emberek mindig ellenségei, a népszerűek mindig barátai, de Rákóczi nagyravágyónak, tán trónra vágyónak is tartotta, gyanakodott rá s félt tőle. Aztán pedig már mások is sokan foglalkoztak e gondolattal, hogy ő még fejedelem lesz egykor: következik tehát, hogy most 1658-ban II. Rákóczi György a porta kegyét s a rendek bizodalmaát elvesztvén, roppant vagyonának nagy részét és hitelét eltékozolván, csak ő, Kemény János a jogos praetendens, ki ifjúsága óta annyi böles tanácsot adott, annyi esatút nyert s oly sokat szenvedett hazájáért, és a nagy veszedelemben (1657) oly híven együtt maradt a szegény erdélyiekkel, s velök a rabságot is megosztotta.¹⁾ És a mint egész művén át bizonyítgatja, egész életén át az igazhívő hazafi pártnak volt híve, gyűlölvén németet, pápistát egyaránt. Míg élt Bethlen Gábor, neki volt állandó feltétlen híve. (Ez igaz is!) Brandenburgi Katalin udvarában is szolgált ugyan, de azért a kálvinista hazafi pártnak, azaz a Bethlen István pártjának volt titkos híve, meghízottja. Erre csak azt mondhatjuk, hogy

¹⁾ Lásd a fogságból írt ama leveleit, melyeket Szalay László igen helyesen az Emlékirat kiegészítésül közöl.

Bethlen István pártjának inkább kéme volt a fejedelemmel — de ez sem egészen hű, mert a Prépostvári-féle eselszövényekben jókora része volt, s mint circumspectus politikus, nagyon is ingadozott, s ez időkben nem annyira szilárd jellemű, mint eszét és okosságát csillogtatta, felhasználván a jó alkalmatosságokat, s véglegesen mindig a maga idejében esatlakozván a győzelemre jutóhoz, s így végül I. Rákóczi Györgyhöz.

És mindezekre nem figyelve, s a forráskritikával legkevesebbet sem törődve, újabb történetírónk is mohón kapták az önéletírást, minden adatját feltétlen hitelességünek tartván, kisebb-nagyobb értekezésekben, cikkekben s nagyobb munkákban egyaránt terjesztették az olvasó s tanuló, a tudni-vágyó szomjas közönség minden rétegében; és így főleg a Bethlen Gábor halálát megelőző s azt követő négy-öt évi események felől elterjedt, s mélyen meggyökerezett halvéleményeknek legfőbb forrása Kemény János önéletírása.

Így állunk tehát Kemény önéletírásával, mint kútforrással, hogy t. i. minden tételénél azt kell nézünk, mily viszonyban áll a trónkereső népszerűségével, s csak ennek szigorú megvizsgálása után határozhatjuk meg, hogy mennyit ér, és miképen higgyünk az állításnak.

De hogy éppen e kornál maradjunk, van egy sok tekintetben érdekes német kútforrásunk: a *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*; két részből áll, s többen írták, jó hírneve volt régóta, kinyomatását a régi censura nem engedte, csak is 1848-ban jelenhetett meg; sok hasznát lehet venni, de csak jól megrostálva, mert néhol csak szó-szó a mit ír — igazság nincs benne. Például 1626. második feléről I. rész 319. lapon ezt írja: »A mi Brandenburgi Katalinánk azonközben, Gábor fejedelem a magyarországi háborúzással elfoglalva lévén, otthon maradt s vendégségekkel, vadászatokkal és sétálásokkal mulatozott, idejét különösen a kiskaludi szép kastélyban töltötte, ide a fejedelemasszony gyakran kísértálgatott, s itt enyelt el cselédeivel, Csáky István udvarmesterével, Skulteti orvossal és gyóntatójával.«¹⁾

¹⁾ E kastélyt a XVI. század vége felé a kitűnő ízlésű és művelt államférfi Kovácsóczy Farkas kezdte építtetni, a legszebb folyók egyike

Lehet tehát, hogy *Bethlen Gábor távolléte alatt* a fejedelemasszony gyakran kilovagolt vagy kikocsikázott Kiskaludra s más szomszéd helyekre, az is lehet, hogy orvosa Skultetus és *papja* (gyóntatóról ekkor szó so lehet) vele volt; az is lehet, hogy vadásztak, vendégeskedtek, mulattak, csak is az nem lehet, hogy Csáky ezekben részt vett volna, mert ő amaz időben, szeptember elejétől kezdve bandériumával együtt a fejedelem kíséretében vett részt a táborozásban s a fejedelemmel együtt tért is haza, 1627. január hónapjában.¹⁾

Azt is mondja e krónika, hogy Skulteti orvos is boldogított kegyence lett volna a fejedelemasszonynak, de hiszen, ha úgy lett volna, Kemény János (ki Brandenburgi Katalinról minden rágalmat összeszedett) csak nem hallgatta volna el, s mások is megemlékeztek volna róla, de másoknál sehol sem olvasható. Valószínű, hogy mint német és jó kedvű emberrel sokat csevegett az ifjú fejedelmi hölgy, s aztán lutheránus írók szívesen adták rá a boldog kegyencz nimbuszát.

Végre azt is írja e krónika a 312. lapon, hogy Skulteti, midőn egy hajnalban az Olt vizén át akart menni, *Csáky parancsából* megrohantatott, megöletett, mert *figulus figulum* odit, tehát, mert vágytársak voltak. Erre csak annyit jegyzek meg, hogy Skulteti a fejedelemmel szemben árulást követvén el, minden valószínűség szerint az ő rendeletéből a fogarasi őrség néhány katonája által megöletett 1630. vége felé, a mely időben Csáky, mint hatalmavesztett bújdosó, Tokaj vidékén tartózkodott, tehát nem volt módja Erdélyben oly kegyetlen dolgokat végrehajtani. Ha azonban tudjuk, hogy Csákyt atyjáért, ki sokszor zaklatta a szász városokat és róm. katolikus vallásáért a lutheránusok ki nem állhatták, könnyen kimagyarázható e valótlán hírek hű utánbeszélése.

az Ompóty vize mellé, de gyászos kimúlása után (1595-ben Kolozsvárt kivégeztetett), egész odáig bevégzetlen állott. Hogy a kirándulásokat kedvelő fejedelemasszony az egy Fehérvárott meg nő unja magát, az ő kedvéért Bethlen e kastélyt megszerelte s fejedelmi bőkezűséggel felékesítette.

¹⁾ Lásd Miskolczon, 1686. szept. 26-án kelt, télire rendelkező levelét. Kivonatilag közölve Gróf Cs. élete, 27. lap.

De, ha bármely írónkat kútforrásul akarjuk használni, mindeniknél szoros kritikát kell gyakorolni, s a munka keletkezésének történetét is szemmel tartani. Mert általában — az ilyen ezelzatos munkákon kívül, melyeket már pamphleteknek, röpiratoknak is nevezhetünk — emlékiratokat többnyire az olyan államférfiak, vezérek, tudósok, stb. szoktak írni, a kiknek a nagy világgal, a közvéleménnyel, kortársaikkal szemben valami ügyök eldöntetlen, elintézetlen maradt, a kik azt hiszik, hogy valami félreértés, rossz akarat áldozatai voltak, a kik életök vége felé — a cselekvés teréről visszazorítottatva, vagy visszavonulva — nem látván már időt az újrakezdésre, a tettekkel való újabb bizonyításra, legalább emlékiratilag minden áron igazolni, kimagyarázni akarják magokat.

Ilyen, sorsával kibékülni nem tudó, idő- nap előtt tétlenné tett politikus volt például gróf Bethlen Miklós, ki élet-történetét *családja*, s főkép *fiai számára* írta, hogy abból példát vegyenek, és munkájában minden ténykedésénél a maga eljárásának, működésének leghelyesebben történt, minden áron való igazolásának vágya tör elő, és a mellett művét legnagyobb részt Bécsújhelyen írta, hol tisztességes fogságban volt ugyan, de mégis csak fogságban, s a felügyelő úr gyakran benézett szobájába, gyönyörködve, hogy a gróf úr oly szorgalmasan dolgozik s még olykor¹⁾ el is kérte a munkát, hogy *saját mulatsága végett* betekinthessen. Még azt is meg kell említenem, hogy Bethlen Miklós 1642-ben születvén, mikor munkáját írta, 1708—1710 között, már idős ember volt, és az események, mikről ír, már régen történtek volt. És bármily jeles legyen is különben a munka¹⁾, nagyban megváltozik a krónikához való bizodalomunk, ha e körülményeket tudjuk. Az író el nem kerülheti az ingatagságot, sőt néhol mintegy szándékosan akar határozatlan lenni. Hogyan tudjuk ekkor kútforrásul használni? Bethlen Miklós naplójának ama híres közleményéről, melyben Zrínyi Miklós szomorú halálát elbeszéli, bővebben szoltam csak imént jelzett kis munkámban.

¹⁾ Lásd erről: Gróf Bethlen Miklós életrajza című művemet. Megjelent Pozsonyban, 1885-ben a Stampföl kiadásában.

de még nehezebb eligazodni a Bánffy Dénes és Béli Pál eseteiről szóló elbeszélésében, és bár bőven tárgyalja mindkettőt, saját szavaiból sem tudjuk meg, hogy a lefejezett Bánffy Dénes törekedését pártolta-e, nem-e? elfogatását, elítéltetését helyeselte-e, nem-e? Ő maga is ki volt küldve udvarhelyszéki csapataival, mikor Bánffyt Koppádon bekerítették, s szerencsésen el is szalasztották (1674), s mégis félt, hogy őt magát fogják el; Teleki s Bánffy Zsigmond, s más nagy úr barátjai mögött bújkált félelmében, otthon nem mert ülni, s aztán még is méltatlankodik, Bánffy Dénest dicséri s pár hét múlva halálára szavaz. Mikép merítsünk ebből a forrásból? És semmiképen se tudhatjuk meg szabatosan, hogy az elüztöt és elítélt Béli Pállal mily viszonyban állott, akarta-e sikerét vagy nem? Ezekből aztán jó fiai inkább sikamlós, s mindenféle széllal vitorlázó politikát tanulhattak, mint egyebet; a történetkutató pedig azt tanulja, hogy az ily sajátságos körülmények közt írótól ne várja a valónak szabatos előadását, állításaira pedig más tanúságtételek kihallgatása nélkül minél kevesebbet adjon.

Legújabbban gróf Bethlen Miklósnak több levele került napfényre; köztök egy, melyet Bánffy Déneshez írt 1674. november havában, üldöztetése legnehezebb perceiben. E levélről megemlékszik ugyan önéletírásában is, de tartalmát nem csak nem híven, de éppen ellenkezőleg adja elő, mint a hogy a levél szól. Egyik közelebbi munkámban e levél közzé fog tétetni.

Különösen az emlékiratok szerzői ritkán írnak csak tisztán írói ösztönből, s mindig ama bizonyos vitás érdekeik szemüvegét használják az események megítélésében, s okoskodásaik hatályosságában bizakodva igen erősen számítanak az utónemzedékek hiszékenységére.

Lám a rokonszenves elbeszélő jó Cserei Mihály milyen meghatólag adja elő édes atyja fogságát, szenvedéseit és ártatlanságát; a legújabb adatok pedig azt bizonyítják, hogy Cserei János és különösen Csere György valóságos ösztökélői voltak Béli Pálnak, s szüntelen a megindulásra, tettekre buzdították, tétlenségéből serkentették, folytonosan biztatták és határozottságra szólították fel. Persze a krónikaírótól nem

kívánhatjuk azt, a mit a történetírótól, hogy fiúi és családi érzelmeinek ömledéseit a tényleges viszonyok valódisága által kissé korlátozni igyekezzék; de ha kútforrásul akarjuk használni a Teleki és mások ellen is intézett kitöréseit, kénytelenek vagyunk ez alapon alászállítani s csak is annyi értéket tulajdonítani, a memyit egy édes atyjáért búsuló jó fiú beszéde érdemel.

De ezúttal abban hagyom rövid felolvasásomat, mert sem ideje, sem alkalma további fejtegetéseknek s tán órák hosszúra terjedő okoskodásoknak, s azzal végzem, hogy a kútforrásokul használandó munkáknál és íróknál is teljes érvényben kell tartani az etikának amaz egyszerű törvényét: *experto crede Ruperto!*

SZILÁGYMEGYE

KÖZÉPKORI MŰEMLÉKEL.

IRTA

BUNYITAY VINCZE

LEVÉLEZŐ TAG.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1886. nov. 8-án tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1887.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.